

УДК 342.951

DOI <https://doi.org/10.51989/NUL.2021.3.22>

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВА НА БЕЗОПЛАТНУ ПРАВОВУ ДОПОМОГУ В КОНТЕКСТІ ПРЕЦЕДЕНТНОЇ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ

Міщук Інна Володимирівна,

кандидат юридичних наук, професор,
заступник директора

Навчально-наукового інституту права

Національного університету водного господарства та природокористування

Сахнюк Віта Володимирівна,

здобувач вищої освіти третього рівня

Національного університету водного господарства та природокористування

У статті авторами досліджується право особи на безоплатну правову допомогу, яке гарантоване низкою міжнародних документів і національним законодавством. Проаналізовано рішення Європейського суду з прав людини, які надають вичерпне тлумачення права на безоплатну правову допомогу та констатують порушення, що допускаються державами, і розподілено їх на три групи: ті, що регулюють загальноправові аспекти, організаційно-адміністративні та якісні. Доведено, що застосування прецедентної практики Європейського суду з прав людини дає змогу запобігти численним помилкам в організації надання безоплатної правової допомоги.

Визначено, що загальноправові аспекти права на безоплатну правову допомогу стосуються кола осіб, які мають право на її отримання у зв'язку з матеріальним становищем або якщо того вимагають інтереси правосуддя, а також видів судочинства й судових інстанцій, на які це право поширюється.

Основними організаційними й адміністративними вимогами, сформованими в практиці Європейського суду з прав людини щодо надання безоплатної правової допомоги, названо, по-перше, доступність правової допомоги та можливість отримати її саме безоплатно; по-друге, обов'язок інформування громадян про право на правову допомогу; по-третє, забезпечення можливості оскаржити відмову в наданні безоплатної правової допомоги.

Визначено, що аспект якості надання безоплатної правової допомоги в практиці Європейського суду з прав людини розкривається через поняття «практичність», «дієвість» та «ефективність». Втручання держави в стосунки «клієнт-адвокат» можливе у випадках явного ігнорування адвокатом інтересів особи, яку він представляє, несвоєчасності такої допомоги й порушення інших формальних вимог.

Ключові слова: безоплатна правова допомога, судова практика, Європейський суд з прав людини.

Mishchuk Inna, Sakhnyuk Vita. General legal, organizational-administrative and qualitative aspects of the right to free legal aid in the context of the case law of the European Court of Human Rights

In this article authors examine the right of a person to free legal aid, which is guaranteed by a number of international documents and national legislation. The decisions of the European Court of Human Rights, which provide a comprehensive interpretation of the right to free legal aid, are analyzed and state violations, committed by the states and divide them into three groups: those that regulate common law aspects, organizational-administrative and qualitative. It is proved that the application of the case law of the European Court of Human Rights prevents numerous mistakes in the organization of free legal aid.

It is determined that the general legal aspects of the right to free legal aid concern the circle of persons who have the right to receive it due to financial situation or if required by the interests of justice, as well as the types of proceedings and courts to which this right applies.

The main organizational and administrative requirements formed in the case law of the European Court of Human Rights on the provision of free legal aid are: firstly, the availability of legal aid and the opportunity to receive it free of charge; secondly, the obligation to inform citizens about the right to legal aid; thirdly, providing an opportunity to challenge the refusal to provide free legal aid.

It is determined that the aspect of the quality of free legal aid in the case law of the European Court of Human Rights is revealed through the concepts of "practicality", "effectiveness" and "efficiency". State intervention in the "client-lawyer" relationship is possible in cases where the advocate clearly ignores the interests of the person he represents, the untimeliness of such assistance and the violation of other formal requirements.

Key words: free legal aid, judicial practice, European Court of Human Rights.

З поняттям безоплатної правової допомоги тісно пов'язане відповідне право. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу (яке є первинним стосовно права на безоплатну правову допомогу) має дуалістичну правову природу: по-перше, є основним (фундаментальним), невід'ємним правом кожного, що становить сукупність правових можливостей фізичної особи як учасника правовідносин, з метою досягнення поставлених юридичних цілей, по-друге, воно виступає як ключова конституційна гарантія для забезпечення інших прав людини (у тому числі й права на справедливий суд) [4, с. 224].

Стосовно права на безоплатну правову допомогу С.В. Вилков визначає його як самостійне суб'єктивне конституційне право, яке являє собою ціннісно значимі й формально визначені, гарантовані суспільством і державою правові можливості фізичної особи у визначений законодавством спосіб і в законодавчо встановлених межах і формах забезпечувати й реалізовувати свої права, свободи та законні інтереси, їх захищати, а також поновлювати в разі порушення без стягування за це плати за допомогою уповноважених на це законом професійно підготовлених суб'єктів приватного й публічного права [3, с. 51]. Наведені вище позиції підтверджують важливість права на безоплатну правову допомогу в системі прав людини та підкреслюють роль держави в забезпеченні цього права.

Безумовно, право на безоплатну правову допомогу повинно бути забезпечене як на міжнародному, так і на національному рівнях. Уперше це право передбачено в статті 11 Загальної декларації прав людини, де вказано, що кожна людина, обвинувачена в учиненні злочину, має

право вважатися невинуватою доти, поки її винуватість не буде встановлена в законному порядку шляхом прилюдного судового розгляду, за якого їй забезпечують усі можливості для захисту [5]. Та отримало подальшого розвитку в таких міжнародних актах, як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий 6 грудня 1966 р. Генеральною Асамблеєю ООН, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, прийнята 11 квітня 1950 р. Радою Європи, Міжнародний пакт про громадянські та політичні права, Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи «Про юридичну допомогу в цивільних, господарських та адміністративних справах» від 18 лютого 1976 року № (76) 5, Резолюція Комітету Міністрів Ради Європи «Про юридичну допомогу та консультації» від 2 березня 1978 року й інші міжнародно-правові акти.

Особливе значення в установленні стандартів права на безоплатну правову допомогу має практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ, Європейський суд, Суд). Останній у рішеннях надає вичерпне тлумачення права на безоплатну правову допомогу й аналізує порушення, що допускаються державами.

На наш погляд, аналіз рішень ЄСПЛ у частині порушення права на безоплатну правову допомогу є важливим напрямом наукових досліджень з огляду на реформування української правової системи та її адаптацію до європейських стандартів. Застосування судової практики ЄСПЛ дасть змогу запобігти численним помилкам в організації надання безоплатної правової допомоги.

У проаналізованих нами рішеннях ЄСПЛ висвітлюються переважно загальноправові, організаційно-адміністративні та якісні аспекти права на безоплатну

правову допомогу. Саме їх пропонуємо проаналізувати в нашій статті.

У Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод право на безоплатну правову допомогу безпосередньо не називається, проте воно виводиться з права на справедливий суд, закріпленого в статті 6 Конвенції [6]. Однак більш ніж вичерпно правова природа та зміст права на безоплатну правову допомогу розкриті в рішеннях ЄСПЛ. Загальноправові аспекти, що стосуються можливості доступу осіб до права на безоплатну правову допомогу, ми розглянемо, визначивши коло осіб, які мають право на отримання безкоштовної правової допомоги, і вид судочинства, у якому така допомога надається.

Так, проаналізувавши практику ЄСПЛ, С.В. Оверчук влучно виділяє дві умови забезпечення права людини на безоплатну правову допомогу:

1) «умова стану», відома також як «тест на бідність, нужденність», в основі якого лежить фінансовий критерій, що дає змогу визначити брак у особи достатніх коштів для оплати юридичної допомоги захисника;

2) «умова суті» («тест на наявність інтересів правосуддя»), яка пов'язує надання безоплатної правової допомоги з вимогами інтересів правосуддя [9].

Щодо «умови стану» можна виділити такі принципи, якими керується ЄСПЛ:

1. Право визначати мінімальний дохід, при якому особі може надаватися право на безоплатну правову допомогу залишається за національним законодавством. Саме тому в європейських країнах такий показник може суттєво відрізнятися й залежати від національних особливостей.

2. Тягар доказування фінансової мало-забезпеченості покладається на особу, що потребує безкоштовної правової допомоги (рішення від 25 вересня 1992 року у справі «Круассан проти Німеччини» (*Croissant v. Germany*), заява № 13611/88, рішення 21 червня 2011 року у справі «Орлов проти Росії», заява № 29652/04)

3. Суд повинен у кожному конкретному випадку оцінювати ситуації, оскільки право на безоплатну правову допомогу не є універсальним (рішення у справі «Кромбах проти Франції» (*Krombach v. France*),

заява № 29731/96, рішення від 21 червня 2011 року у справі «Орлов проти Росії», заява № 29652/04).

Друга умова реалізації права особи на юридичну допомогу безоплатно, яка пов'язується Європейським судом з «інтересами правосуддя», дає можливість диференціювати підхід у наданні особі такої допомоги адвокатами з урахуванням забезпечення належного здійснення правосуддя відповідно до статті 6 Конвенції. Страсбурзький Суд виділив при цьому три релевантні фактори (параметри), які необхідно враховувати: тяжкість злочину й суворість потенційного покарання; юридична або фактична складність справи; соціальний стан та особисті обставини обвинуваченого. Усі ці фактори аналізуються в сукупності, але кожен із них може бути підставою для надання безоплатної правової допомоги. Європейський суд у рішеннях звертає також увагу на здатність обвинуваченого розуміти хід процесу й надавати суду відповідні аргументи на свій захист без допомоги адвоката [9].

Що стосується виду судочинства, то прецедентна практика ЄСПЛ засвідчує, що стандарти й принципи надання безоплатної правової допомоги, які Європейський суд використовує стосовно допомоги захисника в кримінальних справах, поширюється ним і на осіб, що притягаються до дисциплінарної чи адміністративної відповідальності (рішення від 8 липня 1976 року у справі «Енгель та інші проти Нідерландів», заява № 5370/72) [9]. Поширюються вони також і на цивільне судочинство. Так, перед розглядом справи «Ейрі проти Ірландії» заявник намагався отримати допомогу адвоката у справі про роздільне проживання подружжя, однак не змогла знайти нікого, хто б погодився представляти її інтереси, оскільки безоплатна правова допомога по цій категорії справ не надається. У рішенні по справі Європейський суд відмітив, що пп. «с» пункту 3 статті 6 відноситься тільки до кримінального процесу. Тим не менше він також відзначив, що стаття 6 може в деяких випадках спонукати державу надавати допомогу адвоката, коли вона є необхідною для реального доступу до правосуддя у випадках, коли по деяких категоріях справ юридичне представництво є обов'язковим за

внутрішнім законодавством або в силу складності процесу [10]. У рішенні по справі «Кемпбелла і Фелла проти Сполученого Королівства» Європейський суд констатував порушення пп. «с» пункту 3 статті 6 Європейської конвенції, оскільки заявники не мали права на юридичне представництво під час розгляду справи в Раді піклувальників [7]. Українське законодавство також не обмежується кримінальним судочинством, надання правових послуг на безоплатній основі можливе й у цивільній, і в адміністративній юрисдикції за наявності «умови стану».

Прецедентна практика ЄСПЛ містить також норми, що стосуються організаційно-адміністративних аспектів надання безоплатної правової допомоги. Як відзначає С.В. Оверчук, забезпечення справедливості й ефективності процедур вирішення питання про надання субсидованої юридичної допомоги розглядається ЄСПЛ як позитивний обов'язок держави [9]. Забезпечення реалізації права на безоплатну правову допомогу відповідно до конкретизованих умов її надання вимагає впровадження державою ефективного правового механізму, заснованого на європейських стандартах. Страсбурзький суд вимагає, щоб умови надання допомоги за рахунок держави були досить чітко визначені, а процедура розгляду запиту на допомогу була прозорою і зрозумілою громадянам [9].

Основними організаційними й адміністративними вимогами, сформованими в практиці ЄСПЛ щодо надання безоплатної правової допомоги, є:

по-перше, доступність правової допомоги та можливість отримати її безоплатно (рішення від 28 листопада 1978 року у справі «Люєдіке, Белькасем і Коч проти Німеччини» (Luedicke, Belkaset and Koc v. Germany));

по-друге, обов'язок інформування громадян про право на правову допомогу (рішення від 27 березня 2007 року у справі «Талат Тунч проти Туреччини», заява № 32432/96,);

по-третє, забезпечення можливості оскаржити відмову в наданні безоплатної правової допомоги (рішення від 27 червня 2006 року по справі «Табор проти Польщі» (Tabor v. Poland), заява № 12825/02).

Крім того, особливе значення в рішеннях ЄСПЛ надається якісним аспектам послуг. У справі «Артіко проти Італії» від 13 травня 1980 року [1] Суд пояснив, що «пункт 3 (с) статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод гарантує право на адекватний захист у ході судового розгляду який як особисто, так і за допомогою адвоката. Це право підсилюється обов'язком з боку держави надати в певних випадках безоплатну юридичну допомогу». При цьому зауважив, що «Конвенція покликана гарантувати «допомогу», а не «призначення захисника», оскільки призначений адвокат може або померти, або захворіти, або може бути позбавлений можливості виконувати свої обов'язки, або навіть ухилитися від їх виконання. Влада, якщо вона повідомлена про ситуацію, що виникла, повинна або замінити його, або примусити виконувати свої обов'язки» (абз. 1, 3 п. 33) [11].

У низці рішень Європейським судом сформульовано вимогу про ефективність наданої правової допомоги. Так, наприклад, у рішенні від 13 лютого 2003 року по справі «Бертруззі проти Франції» (Bertuzzi v. France), заява № 36378/92, Суд зазначив, що в порушення частини 1 статті 6 Конвенції заявник не мав ефективного доступу до суду, у зв'язку з тим що, виступаючи в справі проти професійного юриста, був позбавлений професійного представника (кілька призначених у справі юристів відмовилися представляти його інтереси, посилаючись на особисті зв'язки з відповідачем) [2].

Водночас у справі «Ніколаєнко проти України» Суд наголосив, що держава не може нести відповідальності за кожен недолік у роботі захисника, призначеного з метою надання юридичної допомоги або обраного обвинуваченим. Незалежність представників юридичної професії від держави передбачає, що здійснення захисту є, по суті, взаєминами між підсудним і його захисником незалежно від того, призначається захисник для надання юридичної допомоги чи його послуги оплачуються з приватного джерела (див. рішення від 24 вересня 2002 року у справі «Кускані проти Сполученого Королівства» (Cuscani v. the United Kingdom), заява № 32771/96, п. 39). Згідно з підпунктом «с» пункту 3

статті 6 Конвенції, втручання компетентних національних органів вимагається лише в тому випадку, коли нездатність захисника ефективно представляти інтереси підзахисного є очевидною або достатньою мірою доведена до їхнього відома якимось іншим способом [8]. Коли мова йде про якісні аспекти надання безоплатної правової допомоги, необхідно в кожному конкретному випадку оцінювати діяльність адвоката.

Отже, загальноправові аспекти права на безоплатну правову допомогу стосуються кола осіб, які мають право на її отримання у зв'язку з матеріальним становищем або якщо того вимагають інтереси правосуддя, а також видів судочинства та судових інстанцій, на які це право поширюється.

Основними організаційними й адміністративними вимогами, сформованими в практиці ЄСПЛ щодо надання безоплатної пра-

вової допомоги, є, по-перше, доступність правової допомоги та можливість отримати її саме безоплатно; по-друге, обов'язок інформування громадян про право на правову допомогу; по-третє, забезпечення можливості оскаржити відмову в наданні безоплатної правової допомоги.

Щодо аспекту якості надання безоплатної правової допомоги, то в практиці ЄСПЛ ідеться про її «практичність», «дієвість» та «ефективність». Водночас втручання держави в стосунки «клієнт-адвокат» можливе у випадках явного ігнорування адвокатом інтересів особи, яку він представляє, несвоєчасності такої допомоги та порушення інших формальних вимог.

Загалом у практиці ЄСПЛ розкриті всі три види аспектів права на безоплатну правову допомогу, які повинні бути співвіднесені з національним законодавством, що є предметом для здійснення подальших наукових досліджень.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артіко проти Італії (Artico v. Italy) : Рішення Європейського суду з прав людини від 04.03.2013, заява № 6694/74. Сайт *Precedent.ua*. URL: <https://precedent.in.ua/2016/02/25/artiko-protyv-italyy/>.
2. Бертруззі проти Франції : Рішення Європейського суду з прав людини від 13 лютого 2003 року, заява № 36378/92. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/980_211#Text.
3. Вилков С.В. Щодо визначення правової природи та сутності права на безоплатну правову допомогу в Україні. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2017. Випуск 1 (16). Том 2. С. 48–52.
4. Джуська А.В. Конституційне право людини на професійну правничу допомогу : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 271 с. С. 224.
5. Загальна декларація прав людини. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
6. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
7. Кэмпбелл и Фелл против Соединенного Королевства : судебное решение от 28 июня 1984 года / Европейский суд по правам человека. Сайт *Precedent.ua*. URL: <https://precedent.in.ua/2016/04/09/kempbell-y-fell-protyv-soedynennogo-k/>.
8. Ніколаєнко проти України : Рішення Європейського суду з прав людини від 15 листопада 2012 року, заява № 39994/06. Офіційний сайт Верховної Ради України URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_891#Text.
9. Оверчук С.В. Умови надання безоплатної правової допомоги в контексті прецедентної практики Європейського суду з прав людини. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2016. № 1 (3). URL: <https://lj.oa.edu.ua/articles/2016/n1/16osvzpl.pdf>.
10. Справа Ейрі : Рішення Європейського суду з прав людини від 9 жовтня 1979 року. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/980_332.
11. Ягунов Д.В. Практика Європейського суду з прав людини (прецеденти та коментарі з питань кримінального судочинства) / за ред. та зі вступ. словом Й.Л. Бронза. Одеса : Фенікс, 2010. 256 с.